

20-Aprel, 2026-yil

**YETIM VA OTA-ONASIZ QOLGAN BOLALARNI IJTIMOY HIMOYA
QILISH MASALALARI**

G.O.Xolmurodov

O‘zbekiston Milliy Universiteti katta o‘qituvchisi

B.U.Chorshanbiyeva

O‘zbekiston Milliy Universiteti talabasi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada yetim va ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarni ijtimoiy himoya qilishning huquqiy, ijtimoiy va psixologik jihatlari hamda ularni oilaviy muhitda tarbiyalashning shaxs shakllanishidagi ahamiyati tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *yetim bola, ijtimoiy himoya, muqobil oilaviy tarbiya, vasiylik, patronat, farzandlikka olish.*

Yetim va ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarni ijtimoiy himoya qilish har qanday demokratik va huquqiy davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Bola shaxs sifatida shakllanish jarayonida oilaviy muhit hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli zamonaviy ijtimoiy siyosatda institutsional parvarishdan ko‘ra oilaviy shakllarni rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Xalqaro miqyosda ijtimoiy himoya masalalari bir qator hujjatlar bilan mustahkamlangan. Jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 1948-yilda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida har bir insonning ijtimoiy ta‘minot huquqi e‘tirof etilgan[1]. Shuningdek, bola huquqlarini himoya qilish sohasida UNICEF faoliyati alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u bolalarning manfaatlarini himoya qilish, ularni sog‘lom va xavfsiz muhitda voyaga yetkazish masalalarini ilgari suradi[2].

Shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 1989 yilda qabul qilingan Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya bolani imkon qadar oilaviy muhitda tarbiyalash tamoyili mustahkamlab qo‘yilgan.

Yetim va ota-onasiz qolgan bolalar ijtimoiy himoya tizimining eng zaif va alohida e‘tibor talab qiladigan toifasiga kiradi. Ular nafaqat moddiy yordamga, balki psixologik, pedagogik va huquqiy qo‘llab-quvvatlashga ham muhtoj hisoblanadi. Shu bois ijtimoiy himoya tizimida ushbu toifa bolalarning manfaatlari ustuvor yo‘nalish sifatida belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasida bolalarni ijtimoiy himoya qilish Konstitutsiya normalari hamda maxsus qonunchilik asosida amalga oshiriladi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi bolalarning oilada yashash va tarbiyalanish huquqini kafolatlaydi hamda farzandlikka olish, vasiylik va homiylik institutlarini huquqiy jihatdan tartibga solidi[3]. Shuningdek, Vasiylik va homiylik to‘g‘risida Qonun voyaga yetmagan shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish mexanizmlarini belgilab beradi[4].

Ijtimoiy himoya — bu davlat tomonidan aholining ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtoj qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash, ularning minimal yashash darajasini ta‘minlash hamda

“O‘ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANS VA INNOVATSION JARAYONLAR JURNALI”

20-Aprel, 2026-yil

ijtimoiy xavf-xatarlarning salbiy oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy chora-tadbirlar tizimidir. Ijtimoiy himoya tizimi jamiyatning barqaror rivojlanishi, ijtimoiy adolat tamoyillarini ta’minlash va inson huquqlarini kafolatlashning muhim omili hisoblanadi.

Ijtimoiy himoya tizimining mazmuni quyidagi asosiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi: moddiy ta’minot (nafaqalar, imtiyozlar, yordam pullari); ijtimoiy xizmatlar (psixologik, pedagogik, tibbiy yordam); huquqiy himoya va maslahat xizmatlari; ta’lim va kasb-hunarga yo‘naltirish dasturlari; jamiyatga integratsiya va ijtimoiy moslashuv mexanizmlari.

Demak, ijtimoiy himoya - bu faqat moddiy yordam bilan cheklanmaydigan, balki kompleks va tizimli yondashuvni talab qiladigan ko‘p qirrali institutdir. Ayniqsa, yetim va ota-onasiz qolgan bolalar masalasida ushbu tizimning samaradorligi jamiyatning insonparvarlik darajasi va ijtimoiy siyosatining yetukligini namoyon etadi.

Institutsional parvarish - bu ota-onasiz yoki ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni maxsus muassasalarda (internat maktablar, Mehribonlik uylari, bolalar shaharchalari va boshqalar) tarbiyalash tizimidir. Tarixan bunday muassasalar yetim bolalarni himoya qilishning asosiy shakli bo‘lib kelgan. Xususan, O‘zbekistonda uzoq yillar davomida Mehribonlik uylari va ixtisoslashtirilgan internatlar ijtimoiy himoya tizimining muhim bo‘g‘ini sifatida faoliyat yuritgan.

Biroq zamonaviy ilmiy tadqiqotlar institutsional parvarishning bir qator jiddiy muammolarini ko‘rsatmoqda. Psixologik izlanishlar natijalariga ko‘ra, muassasa sharoitida uzoq muddat yashagan bolalarda emotsional yetishmovchilik, ishonchli bog‘lanish (attachment) shakllanishidagi qiyinchiliklar, past o‘z-o‘zini baholash hamda ijtimoiy moslashuv muammolari kuzatiladi. Bola uchun individual e’tibor va barqaror emotsional aloqaning yetishmasligi uning shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda “institutsionalizatsiya sindromi” tushunchasi ham qo‘llanilib, u muassasa sharoitida o‘sgan bolalarda tashabbussizlik, ijtimoiy passivlik va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatining sust rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Bunday bolalar voyaga yetganidan so‘ng jamiyatga integratsiya jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Xalqaro tashkilotlar ham institutsional parvarishning salbiy oqibatlariga e’tibor qaratib kelmoqda. Jumladan, UNICEF hisobotlarida uzoq muddatli muassasa parvarishi bolaning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, ayniqsa 3 yoshgacha bo‘lgan bolalar uchun bunday muhit xavfli ekani qayd etilgan[5]. Shu sababli xalqaro amaliyotda deinstitutionalizatsiya, ya’ni bolalarni muassasalardan oilaviy muhitga o‘tkazish siyosati keng qo‘llanilmoqda.

Shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyada har bir bolaning oilada yashash va tarbiyalanish huquqi ustuvor tamoyil sifatida belgilangan. Mazkur hujjatga ko‘ra, davlatlar institutsional parvarishni so‘nggi chora sifatida qo‘llashi lozim.

Institutsional tizimning asosiy muammolari quyidagilardan iborat:
individual yondashuvning yetishmasligi;
bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarining sust shakllanishi;

20-Aprel, 2026-yil

muassasadan chiqqandan keyin mustaqil hayotga moslashuv qiyinchiliklari;
psixologik travmalar va emotsional beqarorlik;
jamiyatdan ajralib qolish va stigmatizatsiya xavfi.

Shu bois so‘nggi yillarda O‘zbekistonda ham institutsional muassasalar sonini qisqartirish, ularning o‘rniga oilaviy muqobil shakllarni rivojlantirish siyosati olib borilmoqda. Bu yondashuv bolaning manfaatlarini ustuvor qo‘yish, uning shaxsiy rivojlanishini ta‘minlash va ijtimoiy integratsiyasini kuchaytirishga qaratilgan.

Demak, institutsional parvarish tarixiy jihatdan muhim himoya shakli bo‘lgan bo‘lsa-da, zamonaviy ijtimoiy siyosatda u oxirgi chora sifatida ko‘rilmoqda. Bolaning to‘laqonli rivojlanishi uchun oilaviy muhit eng maqbul va samarali shakl hisoblanadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda yetim va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilish tizimini tubdan isloh qilishga qaratilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Davlat siyosati institutsional muassasalarni bosqichma-bosqich qisqartirish, oilaviy muqobil shakllarni rivojlantirish hamda bolalarning manfaatlarini ustuvor qo‘yish tamoyiliga asoslanmoqda.

2021-yilda tashkil etilgan ijtimoiy himoya milliy agentligi aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari, jumladan yetim bolalar bilan ishlash bo‘yicha yagona muvofiqlashtiruvchi organ sifatida faoliyat yuritmoqda.[6] Agentlik tomonidan hududiy ijtimoiy xizmat markazlari tashkil etilib, u yerda psixologik maslahat, huquqiy yordam va ijtimoiy moslashuv xizmatlari ko‘rsatilmoqda.

Shuningdek, O‘zbekistonda deinstitutionalizatsiya siyosati doirasida: mehribonlik uylari sonini qisqartirish; bolalarni oilaviy bolalar uylari va farzandlikka berish amaliyotini kengaytirish; vasiylik va homiylik institutlarini takomillashtirish; ijtimoiy xodimlar instituti faoliyatini kuchaytirish; bolalar taqdirini monitoring qilishning yagona elektron tizimini joriy etish kabi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Islohotlarning muhim jihatlaridan biri - hududiy ijtimoiy xizmat markazlari faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi hisoblanadi. Ushbu markazlar “mahalla - maktab - oila” tamoyili asosida ishlaydi hamda bolalarning ehtiyojlarini erta aniqlash, xavf guruhiga kiruvchi oilalar bilan profilaktik ish olib borish va bolalarni muassasaga tushib qolishining oldini olishga qaratilgan.

Bundan tashqari, psixologik yordam tizimining kengaytirilishi ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bolalar va ularning vasiylariga individual va guruhiy maslahatlar berish, travmatik tajribalarni bartaraf etish hamda ijtimoiy moslashuvni ta‘minlash bo‘yicha maxsus dasturlar ishlab chiqilmoqda.

Islohotlar natijasida bolalarning manfaatlarini himoya qilishda kompleks yondashuv shakllanmoqda. Endilikda asosiy e‘tibor bolani muassasaga joylashtirishga emas, balki uni oilada saqlab qolish yoki oilaviy muhitga joylashtirishga qaratilmoqda. Bu esa xalqaro standartlarga, jumladan Birlashgan Millatlar Tashkilotining bola huquqlarini ta‘minlash tamoyillariga to‘liq mos keladi[7].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, institutsional parvarish ma‘lum darajada himoya funksiyasini bajargan bo‘lsa-da, u bolaning to‘laqonli shaxs sifatida shakllanishi uchun

20-Aprel, 2026-yil

yetarli sharoitni har doim ham ta'minlay olmaydi. Psixologik tadqiqotlar hamda xalqaro tajriba shuni tasdiqlaydiki, oilaviy muhit bolaning emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va mustaqil hayotga tayyorgarligida eng samarali omil hisoblanadi. Shu bois Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasida ham bolaning oilada yashash huquqi ustuvor tamoyil sifatida belgilangan.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar - institutsional muassasalarni bosqichma-bosqich qisqartirish, oilaviy bolalar uylari, vasiylik va homiylik institutlarini rivojlantirish, hududiy ijtimoiy xizmatlar tizimini kengaytirish - ijtimoiy himoya tizimini zamonaviylashtirishga qaratilgan muhim qadamdir. Bu jarayonda Milliy ijtimoiy himoya agentligi faoliyati, monitoring va individual yondashuv mexanizmlarining joriy etilishi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Kelgusida quyidagi ustuvor yo'nalishlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq: muqobil oilaviy tarbiya shakllarini yanada kengaytirish; ijtimoiy xodimlar malakasini oshirish; bolalarning huquqiy va psixologik himoyasini kuchaytirish; muassasadan chiqqan yoshlarni ijtimoiy moslashtirish dasturlarini takomillashtirish; ijtimoiy xizmatlar sifatini xalqaro standartlar asosida rivojlantirish.

Xulosa qilib aytganda, yetim va ota-onasiz qolgan bolalarni ijtimoiy himoya qilish - bu nafaqat davlatning, balki butun jamiyatning mas'uliyatidir. Bolaning manfaatlari ustuvor qo'yilgan, oilaviy muhitga yo'naltirilgan va huquqiy jihatdan mustahkam tizimgina ularning barkamol shaxs bo'lib voyaga yetishini ta'minlay oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A., Fox, N.A., Zeanah, C.H. Romanian Orphans Study Reports - institutional care and child development research materials. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. — 1948-yil 10-dekabr (22-modda).
2. UNICEF. Bola huquqlariga oid rasmiy materiallar va xalqaro tavsiyalar. — Nyu-York: UNICEF, 2009–2023-yillar.
3. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi. — 1998-yil 30-aprel (so'nggi o'zgartirish va qo'shimchalar bilan).
4. Vasiylik va homiylik to'g'risida Qonun. — 2014-yil 2-yanvar.
5. Bowlby, J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. — New York: Basic Books, 1969. (Bog'lanish nazariyasi asoschisi).
6. Zeanah, C.H., Nelson, C.A., Fox, N.A. "Institutional Rearing and Child Development." — American Journal of Psychiatry, 2009.
7. UNICEF. Children in Alternative Care: Global Report. — New York: UNICEF, 2017.
8. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya. — 1989-yil 20-noyabr.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirishga oid farmon va qarorlar. — 2019–2023-yillar.

“O‘ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANS VA INNOVATSION JARAYONLAR JURNALI”

20-Aprel, 2026-yil

10. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Hududiy ijtimoiy xizmat markazlari faoliyatini tashkil etish to‘g‘risidagi normativ-huquqiy hujjatlar. — 2022-yil. Nelson, C.